

Να μη συνηθίσουμε το τέρας: Το συνταγματικό σκάνδαλο της απαγόρευσης συναθροίσεων στον Άγνωστο Στρατιώτη

Ακρίτας Καϊδατζής
Αν. Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου ΑΠΘ

Εισαγωγή: Η κοινοτοπία του (συνταγματικού) κακού

Ζούμε σε μιαν εποχή που το σύνταγμα, και το δίκαιο γενικότερα, υποχωρούν διαρκώς έναντι της γυμνής ισχύος¹. Συνταγματικές διατάξεις ευτελίζονται, χάνουν την κανονιστικότητά τους, καταλήγουν ασημαντες, κανονιστικά και κοινωνικο-πολιτικά αδιάφορες.

Τί αξία έχει πια σήμερα η εξαγγελία, στο άρθρο 19 του Συντάγματος, ότι το απόρρητο των επικοινωνιών είναι «απόλυτα απαραβίαστο»²; Το διπλό mega-σκάνδαλο –τηλεφωνικές παρακολουθήσεις και πρέντατορ, από τη μια, η αποκάλυπτη συγκάλυψή τους, από την άλλη– την έχει εκμηδενίσει. Τί νόημα έχει πια σήμερα ο θεσμός της ποινικής ευθύνης των υπουργών κατά το άρθρο 86; Το άλλο μείζον σκάνδαλο, η συγκάλυψη του εγκλήματος των Τεμπών –κορυφαίο σε μια σειρά σκανδάλων– έδειξε πως ο ‘θεσμός’ έχει εκπέσει σε μηχανισμό εδραίωσης της εξουσίας των κυβερνώντων: διώξεις για τους αντιπάλους μας, ασυλία για τους φίλους. Τί μπορεί να σημαίνει η διακήρυξη, στο άρθρο 5 παρ. 2, ότι όλοι όσοι βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια απολαμβάνουν την «απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους»³; Μάλλον τίποτα για τα θύματα της αστυνομικής βίας και αυθαιρεσίας, τους πρόσφυγες/μετανάστες και γενικά όσους έχουν την ατυχία να διασταυρωθούν με διωκτικές αρχές που απολαμβάνουν πλήρους ασυλίας –με κορυφαίο παράδειγμα, μεταξύ πολλών, τη συγκάλυψη της έρευνας για το ναυάγιο της Πύλου⁴. Ας μη μιλήσουμε καν για το πώς, με την αλασθή συνεργασία και των τριών λειτουργιών της κρατικής εξουσίας, το ‘απαγορεύεται’ του άρθρου 16 παρ. 5 και 8 αναφορικά με τα ιδιωτικά πανεπιστήμια έγινε ‘επιτρέπεται’⁵.

Τα παραδείγματα θα μπορούσαν να συνεχιστούν επί μακρόν. Καθεμιά απ’ αυτές τις συνταγματικές παραβιάσεις –ίσως ακριβέστερα: συνταγματικά σκάνδαλα– είναι καθαυτή πολύ σοβαρή και

¹ Για μια συνθετική παρουσίαση των διαδικασιών συνταγματικής απορρύθμισης και ρευστοποίησης του δικαίου βλ. Γιαννακόπουλος Κ., *Ο νεοφευδαρχικός συνταγματισμός*, Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2022.

² Βλ. Ράμμος Χρ., «*Η υποβάθμιση ενός ούτως ή άλλως δυσχερούς και ευαίσθητου δικαιώματος. (Η περίπτωση του άρθρου 19 του Συντάγματος)*», nomarchia.gr (πρόσβαση: 12.9.2026).

³ Βλ. Χριστόπουλος Δ., «*Ελεύθερη ανάπτυξη προσωπικότητας –αλλά όχι για όλους*», Εφημερίδα των Συντακτών, 7.6.2025.

⁴ Βλ. Συνήγορος του Πολίτη, «*Δελτίο Τύπου, Πόρισμα του Συνηγόρου του Πολίτη για το ναυάγιο της Πύλου*», 3.2.2025, διαθέσιμο σε: <https://www.synigoros.gr/el/category/default/post/deltio-typou-or-porisma-toy-synhgoroy-toy-polith-gia-to-nayagio-ths-pyloy> (πρόσβαση: 12.9.2026).

⁵ Βλ. Ράμμος Χρ., «*Συμβούλιο της Επικρατείας: Όταν το ‘απαγορεύεται’ γίνεται ‘επιτρέπεται’*», nomarchia.gr (πρόσβαση: 12.9.2026), επίσης Πισπρίγκος Κ., «*Ο αυτοκαθορισμός της πολιτικής κοινότητας (και το άρθρο 110 του Συντάγματος)*», nomarchia.gr (πρόσβαση: 12.9.2026), του ίδιου, «*Η επιδίωξη της ασφαλούς δουλείας*», nomarchia.gr (πρόσβαση: 12.9.2026), του ίδιου, «*Το επιμύθιον*», nomarchia.gr (πρόσβαση: 12.9.2026).

εξαιρετικά ανησυχητική. Σωρευτικά, έχουν επιπροσθέτως και μια διόλου αμελητέα παράπλευρη συνέπεια. Καθώς οι παραβιάσεις διαδέχονται η μία την άλλη με καταγιστικούς ρυθμούς, κάθε νέο σκάνδαλο αποσπά την προσοχή μας από το προηγούμενο, όσο σοβαρό κι αν είναι. Ακόμα χειρότερα: αρχίζουμε να τα συνηθίζουμε, παύουν να μας προξενούν εντύπωση. Όλο και λιγότερο τα χαρακτηρίζουμε ως ‘πρωτόγνωρα’, ‘πρωτοφανή’, ‘αδιανόητα’, ‘εξωφρενικά’ ή άλλους αντίστοιχους χαρακτηρισμούς. Γιατί βεβαίως *δεν είναι*. Πάντα έχει ξανασυμβεί κάτι αντίστοιχης σοβαρότητας. Και, μάλιστα, πολύ πρόσφατα. Που, εξίσου γρήγορα, σχεδόν ξεχάστηκε. Ή, ακόμα κι αν δεν ξεχάστηκε, έγινε περίπου συνήθεια, κομμάτι της καθημερινότητάς μας. Έγινε κοινότοπο.

Η κοινοτοπία τού (εν προκειμένω, συνταγματικού) κακού⁶ ή, αλλιώς, αυτό που έχει εύστοχα αποκληθεί ‘συνταγματικός μιθριδατισμός’⁷ έχει μια κυριολεκτικά εκφυλιστική επενέργεια στο δίκαιο, στην επιστήμη του δικαίου και στους θεράποντές της. Όσο οι συνταγματικές παραβιάσεις διαδέχονται η μία την άλλη τόσο μετριάζονται οι αντιδράσεις μας απέναντί τους. Τόσο λιγότερο μιλάμε γι’ αυτές, τόσο λιγότερο τις ονοματίζουμε ως τέτοιες –ως παραβιάσεις δηλαδή. Όμως μια παραβίαση για την οποία δεν μιλάμε καταλήγει να είναι μια παραβίαση που δεν έγινε.

Οι πόροι –ανθρώπινοι, επικοινωνιακοί ή άλλοι– είναι βεβαίως πεπερασμένοι. Για τί να πρωτομιλήσει κανείς και τί να πει μέσα σ’ όλα όσα γίνονται; Όμως δεν είναι αυτό το κύριο πρόβλημα. Είναι, κυρίως, η αίσθηση της ματαιότητας: και που μιλάμε, τί νόημα έχει; τί αποτέλεσμα; ποιος ενδιαφέρεται; Όσοι προσπαθούμε –εν μέσω εκκωφαντικών σιωπών από το σινάφι μας– να αναδείξουμε παραβιάσεις που, *άλλοτε*, θα μας φαίνονταν αδιανόητες ή εξωφρενικές, όλο και συχνότερα νιώθουμε, πέραν από μοναξιά, πως μας βλέπουν ως γραφικούς. Ακόμα χειρότερα: αρχίζουμε ν’ αναρωτιόμαστε μήπως πράγματι είμαστε γραφικοί. Αυτό οδηγεί στην παραίτηση, την απόσυρση, την ιδιώτευση. Και, βεβαίως, σε υπαρξιακά άγχη: τί νόημα έχει πια να υπηρετώ (ακόμα χειρότερα, να διδάσκω) ένα δίκαιο που γίνεται όλο και περισσότερο επιλεκτικό, όλο και περισσότερο εργαλείο στα χέρια των ισχυρών –δηλαδή όλο και λιγότερο δίκαιο;

Μια επιμέρους πτυχή του προβλήματος είναι μια άτυπη διαβάθμιση των συνταγματικών παραβιάσεων. *Όταν με τόση ευκολία, ατιμώρητα και εν πολλοίς χωρίς αντιδράσεις καταπατάται το σύνταγμα για τα μείζονα, ποιος ο λόγος ν’ ασχολείται κανείς με ελάσσονες παραβιάσεις του;*

Θα ήταν γελοίο αν δεν ήταν τρομακτικό: Το άβατο του Άγνωστου Στρατιώτη

Πριν από έναν περίπου χρόνο, στις 22 Οκτωβρίου 2025, ψηφίστηκε τροπολογία που απαγορεύει οποιαδήποτε χρήση του χώρου μπροστά από το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη «πέραν της επίσκεψης του Μνημείου και της ανάδειξης της σημασίας του», απαγορεύει ειδικά και ρητά οποιαδήποτε συνάθροιση και προβλέπει ποινικές κυρώσεις για την παράβαση της απαγόρευσης⁸. Ας δούμε καταρχάς τί ακριβώς προβλέπει η διάταξη του άρθρου 39 του ν. 5240/2025, προκειμένου να καταλάβουμε το περιεχόμενό της:

⁶ Η αναφορά είναι βεβαίως στην πασίγνωστη έκφραση για την ‘κοινοτοπία του κακού’ από την Άρεντ Χ., Ο Αίχμαν στην Ιερουσαλήμ. Έκθεση για την κοινοτοπία του κακού, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2009.

⁷ Βλαχόπουλος Σπ., Συνταγματικός μιθριδατισμός: Οι ατομικές ελευθερίες σε εποχές πανδημίας, Ευρασία, Αθήνα 2020.

⁸ Η τροπολογία αποτέλεσε το άρθρο 39 του ν. 5240/2025 «Σύσταση και οργάνωση του νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου με την επωνυμία Υπηρεσία Πολιτικής Αεροπορίας και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ Α’ 184/24.10.2025).

«1. Στον χώρο μπροστά από το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη, επί της Λεωφόρου Βασιλίσσης Αμαλίας έναντι της Πλατείας Συντάγματος στην Αθήνα, με στοιχεία Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Α, όπως εμφανίζεται στο διάγραμμα κλίμακας 1:500 του Παραρτήματος του παρόντος, ως χώρο ιδιαίτερης ιστορικής και εθνικής σημασίας, και για τη διαφύλαξη της ακεραιότητας και της κατά προορισμό χρήσης του Μνημείου, απαγορεύονται από την έναρξη ισχύος του παρόντος: α) Η χρήση ή κατάληψη της επιφάνειας του χώρου για οποιονδήποτε σκοπό πέραν της επίσκεψης του Μνημείου και της ανάδειξης της σημασίας του, β) η οποιαδήποτε αλλοίωση του χώρου, γ) η πραγματοποίηση της οποιασδήποτε δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης υπό την έννοια της περ. 1 του άρθρου 2 του ν. 4703/2020 (Α' 131), συμπεριλαμβανομένων και της αυθόρμητης και της έκτακτης υπαίθριας δημόσιας συνάθροισης υπό την έννοια των περ. 4 και 5 του ανωτέρω άρθρου 2.

»2. Όσοι παραβιάζουν την παρ. 1 τιμωρούνται με φυλάκιση μέχρι ενός (1) έτους ή με χρηματική ποινή, εφόσον δεν τιμωρούνται βαρύτερα από άλλη διάταξη.

»3. Το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας λαμβάνει όλα τα αναγκαία μέτρα για τη συντήρηση, τη φροντίδα και την ανάδειξη του Μνημείου και του χώρου της παρ. 1, είτε με ίδια μέσα είτε μέσω ανάθεσης σχετικών συμβάσεων.

»4. Για την τήρηση της δημόσιας τάξης, συμπεριλαμβανόμενης της παραβίασης της παρ. 1, αρμόδια είναι η Ελληνική Αστυνομία σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις».

Πρώτη παρατήρηση (για την παρ. 1): Η διάταξη δεν αναφέρεται στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, αλλά στο χώρο «μπροστά από» το μνημείο. Προσοχή: με τη διάταξη ο χώρος δεν μετατρέπεται σε μνημείο ούτε συνενώνεται με το υφιστάμενο μνημείο. Ο χώρος, ένα από τα πιο πολυσύχναστα σημεία της Ελλάδας, παραμένει πέραν και εκτός της χωροθέτησης του μνημείου. Αποτελεί προέκταση της πλατείας Συντάγματος, είναι δηλαδή *δημόσιος χώρος που έχει αποδοθεί στην κοινή χρήση και είναι προορισμένος γι' αυτήν*. Ήδη εδώ προκύπτει ένα πρώτο παράδοξο. Πώς γίνεται ένας χώρος να παραμένει στην κοινή χρήση, αλλά να απαγορεύεται κάθε άλλη χρήση του πλην της επίσκεψης του μνημείου;

Δεύτερη παρατήρηση (πάλι για την παρ. 1): Η ρύθμιση δικαιολογείται, στο ίδιο το σώμα της διάταξης, για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι πρόκειται για «χώρο ιδιαίτερης ιστορικής και εθνικής σημασίας». Απολύτως σωστό –αν και, μάλλον, όχι με την έννοια που φαίνεται να υπονοεί ο νομοθέτης της τροπολογίας. Ο χώρος βρίσκεται ακριβώς μπροστά από το μέγαρο που στέγαζε παλαιότερα τα βασιλικά ανάκτορα και από το 1929 στεγάζει τη Βουλή των Ελλήνων. Είναι χώρος ιστορικής μνήμης. Εκεί διαδραματίστηκαν μερικές από τις πιο σημαντικές στιγμές της πολιτικής ιστορίας μας. Κυρίως, εκεί κατέληξε το κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 που ανάγκασε τον Όθωνα να παραχωρήσει σύνταγμα. Κίνημα από το οποίο πήρε τ' όνομά της η πλατεία. Η απαγόρευση κάθε άλλης χρήσης και, προπαντός και ρητά, των συναθροίσεων δεν αναδεικνύει αλλά, αντιθέτως, συνιστά βαρύτατη προσβολή της ιστορικής μνήμης.

Τρίτη παρατήρηση (ξανά για την παρ. 1): Ο δεύτερος δικαιολογητικός σκοπός της ρύθμισης που προβάλλεται στο σώμα της διάταξης είναι «για τη διαφύλαξη της ακεραιότητας και της κατά προορισμό χρήσης του Μνημείου» (του Αγνώστου Στρατιώτη). Το παράδοξο εδώ επιτείνεται και καταλήγει σε παράλογο. Μα αν η προϋφιστάμενη (ελεύθερη) κοινή χρήση του χώρου ως πλατείας πράγματι ενείχε κινδύνους για την ακεραιότητα του μνημείου και παρεμπόδιζε τη χρήση του ως τέτοιου, τότε γιατί δεν επιλέχθηκε το απλούστατο; Να χαρακτηριστεί, και να χωροθετηθεί, ως μνημείο ο συγκεκριμένος χώρος «μπροστά από» τον Άγνωστο Στρατιώτη, δηλαδή πρακτικά να

επεκταθεί το υφιστάμενο μνημείο σε μian εύλογη έκταση μπροστά του, ώστε να υπαχθεί κι αυτή στην προστασία της αρχαιολογικής νομοθεσίας.

Τέταρτη παρατήρηση (για την παρ. 2): Κάθε χρήση του –τυπικά, δημόσιου κοινόχρηστου– χώρου μπροστά από το μνημείο, πλην της χρήσης με σκοπό την επίσκεψη του μνημείου και την ανάδειξη της σημασίας του, *τιμωρείται ως ιδιώνυμο ποινικό αδίκημα*. Εδώ τα πράγματα, εκτός από παράλογα, αρχίζουν να γίνονται σοβαρά. *Ποιο ακριβώς είναι το προστατευόμενο έννομο αγαθό;* Δεν μπορεί να είναι το μνημείο. Αυτό προστατεύεται επαρκώς από τις σχετικές διατάξεις της ποινικής και της αρχαιολογικής νομοθεσίας. Εάν η –ποινική!– προστασία του χώρου μπροστά από το μνημείο ήταν πράγματι αναγκαία για την προστασία του ίδιου του μνημείου, τότε αυτό συνηγορεί απλώς, όπως μόλις είπαμε, στην αναγκαία χωρική επέκτασή του. Προς τί λοιπόν η καθιέρωση ιδιώνυμου αδικήματος; Ιδίως, προς τί η ποινικοποίηση *κάθε άλλης* –δηλαδή ακόμα και εκείνης που σε τίποτα δεν παραβιάζει το μνημείο– χρήσης πλην της επίσκεψης του μνημείου; Το ερώτημα μένει αναπάντητο.

Πέμπτη παρατήρηση (για την παρ. 4): Η διάταξη ολοκληρώνεται, στην ακροτελεύτια παράγραφο, με μian απροσδόκητη, και εκ πρώτης όψης ακατανόητη, αναφορά. Ότι αρμόδια για τον έλεγχο της απαγόρευσης, και γενικότερα για την τήρηση της τάξης στο συγκεκριμένο χώρο, είναι η Ελληνική Αστυνομία, και μάλιστα «σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις». Μα δεν είναι η αστυνομία, ούτως ή άλλως, αρμόδια για την τήρηση της τάξης και την αποτροπή εγκλημάτων σε κάθε δημόσιο χώρο; Προς τί η μνεία του αυτονόητου; Γιατί ο νομοθέτης ένωσε την ανάγκη να προβλέψει ειδική ρήτρα για κάτι που θα ίσχυε σε κάθε περίπτωση από τις κείμενες (γενικές) διατάξεις; Ας κρατήσουμε κι αυτό το ερώτημα.

Από τα παραπάνω καταλαβαίνουμε ότι, κατά το άρθρο 39 του ν. 5240/2025, ο χώρος παραμένει τυπικά δημόσιος κοινόχρηστος, όμως η μοναδική επιτρεπτή χρήση του είναι η επίσκεψη και ανάδειξη (ό,τι κι αν σημαίνει αυτό) του μνημείου. Κάθε άλλη χρήση απαγορεύεται. Η έκταση του χώρου μπορεί να μην είναι πολύ μεγάλη, αλλά δεν είναι και αμελητέα. Αντιστοιχεί περίπου στο ένα πέμπτο της έκτασης της πλατείας Συντάγματος. Σ' αυτό το χώρο, στην καρδιά της Αθήνας, στο πιο κεντρικό σημείο της Ελλάδας, ένα χώρο που κατακλύζεται καθημερινά από χιλιάδες επισκέπτες και άλλους τόσους περαστικούς, *απαγορεύεται (παρ. 1) και διώκεται ποινικά (παρ. 2) οποιαδήποτε ενέργεια επισκέπτη ή απλώς διερχόμενου δεν συνιστά επίσκεψη ή ανάδειξη του μνημείου*. Και η τήρηση της απαγόρευσης, επομένως και η δίωξη της παράβασής της, ανατίθενται ρητά, και περίπου πανηγυρικά, στην αστυνομία (παρ. 4) η οποία, όπως είναι κοινώς γνωστό, είναι διαρκώς παρούσα σε μεγάλους αριθμούς σ' αυτόν ακριβώς ή σε άμεσα παρακείμενους χώρους με σκοπό τη φύλαξη της βουλής.

Ας ξεχάσουμε την *occasio legis*, το περιστατικό που αποτέλεσε την αφορμή αυτού του νομοθετικού εκτρώματος. Η διάταξη δεν είναι φωτογραφική –διατηρεί πλήρως το πεδίο εφαρμογής της και μετά την άρση του λόγου που την προκάλεσε. Ας αναλογιστούμε τί μπορεί να σημαίνει ότι, σε ένα τόσο κεντρικό και πολυσύχναστο σημείο, έναν δημόσιο κοινόχρηστο χώρο, *απαγορεύονται τα πάντα εκτός από την επίσκεψη* και ανάδειξη του μνημείου. Μα τίποτα λιγότερο από το ότι δημιουργείται ένας χώρος στον οποίον *αναστέλλεται η ελευθερία*. Αν ελευθερία σημαίνει, πολύ απλά, να μπορώ να κάνω τα πάντα πλην όσων απαγορεύει ο νόμος, στο χώρο αυτό δεν μπορώ να κάνω τίποτα πλην εκείνου μόνο που επιτρέπει ο νόμος. Γενική αναστολή της ελευθερίας σε –ας το επαναλάβουμε– δημόσιο κοινόχρηστο χώρο όχι απλώς δεν είναι συνταγματικά επιτρεπτή. Δεν είναι καν νοητή, είναι αδιανόητη (εδώ ο χαρακτηρισμός έχει ακόμα

νόημα) σε ένα πολίτευμα που θέλει να αποκαλείται φιλελεύθερη δημοκρατία. Αναστολή –ούτε καν γενική, παρά μόνον– επιμέρους δικαιωμάτων και ελευθεριών προβλέπεται στο άρθρο 48 του Συντάγματος για τη θέση σε εφαρμογή του νόμου για την κατάσταση πολιορκίας, εφόσον συντρέχουν πολύ συγκεκριμένες, και ακραίες, ουσιαστικές προϋποθέσεις, με την τήρηση πολύ αυστηρών διαδικαστικών εγγυήσεων και, κυρίως, με αυστηρά προσωρινό χαρακτήρα. Με τη διάταξη του άρθρου 39 του ν. 5240/2025 επιβλήθηκε *διαρκής αναστολή της ελευθερίας των ατόμων σε ορισμένο τμήμα της ελληνικής επικράτειας*. Ας το πούμε απερίφραστα: Με τη διάταξη *ιδρύθηκε ένα άβατο*.

Έλεγχος του σκοπού χρήσης κοινόχρηστης πλατείας: Αποκτήσαμε αστυνομία ηθών;

Στα παραπάνω θα μπορούσε κάποιος –καλοπροαίρετα, ας το δεχτούμε– να προσάψει υπερβολική ευαισθησία και σχολαστικισμό. Ακόμα κι αν το γράμμα της διάταξης μπορεί να εκληφθεί και μ' αυτό το περιεχόμενο, θα αντέτασσε ο καλοπροαίρετος συνομιλητής, είναι μάλλον βέβαιο πως ο νομοθέτης της δεν (μπορεί να) το θέλησε. Πλην της απαγόρευσης των συναθροίσεων, η διάταξη κατά τα λοιπά δεν βγάζει πολύ νόημα και γι' αυτό δεν μπορεί και δεν πρόκειται να εφαρμοστεί. Πιθανότατα ψηφίστηκε, ίσως να συνέχιζε ο ίδιος καλοπροαίρετος συνομιλητής, για να χαϊδέψει τ' αυτιά του ακροδεξιού ακροατηρίου των εμπνευστών της –που δεν φημίζεται δα για την ευφυΐα του– πουλώντας ανέξοδα εθνικοφοροσύνη χωρίς πραγματική πρόθεση οποιασδήποτε ουσιαστικής μεταβολής πλην της απαγόρευσης συναθροίσεων.

Δεν είναι ακριβώς έτσι.

Αναθέτοντας ρητά και πανηγυρικά, όπως είπαμε, την εφαρμογή της διάταξης στην, διαρκώς παρούσα σε μεγάλους αριθμούς στο χώρο, αστυνομική δύναμη, εμμέσως πλην σαφέστατα και πάντως κατ' αποτέλεσμα την καλεί να διαμορφώσει και ορισμένη πρακτική της εφαρμογής της. Υπό το πρίσμα αυτό, έχει σημασία να συνειδητοποιήσουμε ποιες εξουσίες αναγνωρίζονται στην αστυνομία έστω και μόνον εν δυνάμει, ανεξάρτητα από τις πιθανότητες πραγματικής άσκησης τους.

Απαγορεύοντας και διώκοντας ποινικά κάθε χρήση του χώρου «για οποιονδήποτε σκοπό πέραν της επίσκεψης [κλπ.]», η διάταξη είναι σαφέστατη. Αναθέτει μian αρμοδιότητα που *παρέχει στην αστυνομία την εξουσία να ελέγχει το σκοπό* της χρήσης του χώρου, ώστε, αν διαπιστώσει οποιονδήποτε άλλο σκοπό χρήσης πλην της επίσκεψης ή ανάδειξης του μνημείου, να λάβει μέτρα για να αποτρέψει την παράνομη χρήση, να τη διακόψει, αν αυτή ξεκίνησε, και να συλλάβει το 'χρήστη' προκειμένου να κινηθεί η διαδικασία δίωξής του. Όμως τί ακριβώς συνιστά 'χρήση' ενός χώρου που, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, είναι μια ακάλυπτη πλακόστρωτη επιφάνεια χωρίς άλλα αντικείμενα, τμήμα μιας πλατείας; Συνιστά άραγε χρήση η απλή διέλευση; Θα μπορούσε. Και, κυρίως, πώς ελέγχεται ο 'σκοπός' της χρήσης; Πώς και πότε διαπιστώνεται ότι κάποιος κάνει χρήση του χώρου όχι για να επισκεφτεί το μνημείο, αλλά για να κάνει κάτι άλλο ή και κάτι άλλο; Το ελάχιστο, και προφανές, πρόβλημα της ρύθμισης είναι πως για την εφαρμογή της αναθέτει ευρύτατη, κυριολεκτικά *θηριώδη, διακριτική ευχέρεια στην αστυνομία* –μια κρατική αρχή που, για να το πούμε όσο πιο ευγενικά (διάβαζε: ειρωνικά) γίνεται, δεν έχει και το πιο υποδειγματικό ιστορικό στην εύλογη, λελογισμένη και αναλογική χρήση της διακριτικής ευχέρειας.

Για να μη μιλάμε αφηρημένα, ας σκεφτούμε τα ακόλουθα φανταστικά, βεβαίως, αλλά –κι αυτό είναι το πρόβλημα– όχι αδιανόητα παραδείγματα: Ένας παππούς με τον εγγονό του ταΐζουν

περιστέρια. Ένα ζευγαράκι φιλιέται. Ένας περαστικός τρώει παγωτό στη σκιά ενός θάμνου. Ένας έφηβος παραδίπλα του ακούει μουσική σε σχετικά δυνατή ένταση. Όλοι κάνουν χρήση του χώρου-‘άβατου’. Κανείς με σκοπό την επίσκεψη του μνημείου. Μπορεί ένας αστυνομικός να τους προσαγάγει ή να τους συλλάβει, με σκοπό την ποινική δίωξή τους; Ή, έστω, να τους απομακρύνει από το χώρο;

Δεν υπάρχει, βεβαίως, λογικός άνθρωπος που θα θεωρούσε πως οι ενέργειες αυτές συνιστούν ποινικά κολάσιμες ή, έστω, απαγορευμένες πράξεις κατά την έννοια του άρθρου 39 του ν. 5240/2025. Το πρόβλημα όμως είναι πως την απόφαση για το αν οι ενέργειες αυτές απαγορεύονται ή δεν απαγορεύονται θα την πάρουν, τουλάχιστον σε πρώτο βαθμό, κρατικοί υπάλληλοι για τους οποίους έχουμε μακρά εμπειρία πως δεν ενεργούν πάντοτε ως λογικοί άνθρωποι (εδώ η ειρωνεία δεν έχει λόγο να είναι ευγενική). Και το πραγματικό νομικό ερώτημα δεν είναι αν μια τέτοια ενέργεια επιτρέπεται ή δεν επιτρέπεται. Το προφανές της απάντησης υποδεικνύει ότι η ερώτηση είναι λάθος. Το πραγματικό ζήτημα είναι άλλο: Αν, παρ’ ελπίδα, ένας αστυνομικός προσαγάγει ή συλλάβει ή, έστω, απομακρύνει κάποιον από τους παραπάνω –το είπαμε ήδη: η διάταξη παρέχει τόσο ευρεία διακριτική ευχέρεια που θα μπορούσε σχετικά εύκολα να (παρ)ερμηνευτεί πως δεν αποκλείει σε αστυνομικούς να ενεργούν ως χωροφύλακες της δεκαετίας του ’50– *είμαστε βέβαιοι πως θα του αποδοθούν οι αρμόζουσες αστικές, πειθαρχικές ή ποινικές ευθύνες*; Ή μήπως θα απαλλαγεί εν όλω ή εν μέρει με το σκεπτικό πως απλώς έσφαλε στην ερμηνεία μιας διάταξης που, ακόμα κι αν δεν εννοεί αυτό, πάντως δεν αποκλείεται να παρερμηνευτεί;

Και το πραγματικό κοινωνικό ζήτημα –πολύ πιο σοβαρό από το νομικό, η γελοιότητα του οποίου είναι προφανής– είναι *γιατί πρέπει να ανεχτούμε τον αστυνομικό έλεγχο του ‘σκοπού’ της χρήσης ενός δημόσιου κοινόχρηστου χώρου πλατείας από πολίτες*; Ανεξάρτητα από την πρακτική που θα διαμορφωθεί και με τη χρήση που θα γίνει ή δεν θα γίνει, πάντως με τη διάταξη του άρθρου 39 παρ. 4 του ν. 5240/2025, ούτε λίγο ούτε πολύ, *αποκτήσαμε αστυνομία ηθών στην Ελλάδα*.

Πολλαπλή αντισυνταγματικότητα, κραυγαλέα προσβολή της ελευθερίας της συνάθροισης

Μετά απ’ όλα αυτά, δεν θά ’πρεπε να αποτελεί έκπληξη πως η ρύθμιση είναι –καταφανέστατα και κραυγαλέα– αντισυνταγματική. Πάσχει μάλιστα από τριπλή αντισυνταγματικότητα.

Καταρχάς, η διάταξη της παρ. 2 του άρθρου 39 του ν. 5240/2025 αντίκειται στη συνταγματική αρχή της νομιμότητας των εγκλημάτων και των ποινών. Το άρθρο 7 παρ. 1 του Συντάγματος εξαγγέλλει: «Εγκλημα δεν υπάρχει ούτε ποινή επιβάλλεται χωρίς νόμο που να ισχύει πριν από την τέλεση της πράξης και να *ορίζει τα στοιχεία της*». Η παρ. 2 του άρθρου 39 του νόμου προβλέπει ότι τιμωρούνται με ποινή φυλάκισης μέχρι ενός έτους ή χρηματική ποινή όσοι παραβιάζουν την παρ. 1 του ίδιου άρθρου. Η παρ. 1 επιβάλλει τρεις απαγορεύσεις. Απαγορεύει, αφενός, οποιαδήποτε αλλοίωση του χώρου και την πραγματοποίηση οποιασδήποτε δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης –ενέργειες που, πράγματι, ορίζονται με σχετική επάρκεια– αλλά επίσης, αφετέρου, τη χρήση του χώρου για οποιονδήποτε σκοπό πέραν της επίσκεψης του μνημείου ή της ανάδειξης της σημασίας του. Κατά το μέρος αυτό, η διάταξη δεν ορίζει τα στοιχεία της πράξης. Δεν μας λέει τί τιμωρείται, αλλά ότι τιμωρούνται τα πάντα πλην της επίσκεψης ή ανάδειξης του μνημείου. Δεν μας λέει όμως τίποτα για το ποια (μπορεί να) είναι αυτά. Η διάταξη κατά το μέρος αυτό είναι αόριστη και, ως τέτοια, αντίθετη στο άρθρο 7 παρ. 1 του Συντάγματος.

Περαιτέρω, η διάταξη της παρ. 1 του άρθρου 39 του ν. 5240/2025 προσβάλλει το δικαίωμα ακώλυτης πρόσβασης και χρήσης των κοινόχρηστων πραγμάτων και, ειδικότερα, του αστικού δημόσιου χώρου, το οποίο απορρέει από το συνδυασμό του άρθρου 5 παρ. 1 του Συντάγματος για το δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας με το άρθρο 24 παρ. 1 για το δικαίωμα στο περιβάλλον. Η παρ. 1 του άρθρου 39 του νόμου απαγορεύει κάθε άλλη χρήση του δημόσιου κοινόχρηστου χώρου (πλατείας) μπροστά από το μνημείο πλην εκείνης που έχει σκοπό την επίσκεψη και ανάδειξη του μνημείου. Κατά το μέρος που περιορίζει δραστικά τις χρήσεις – επιτρέποντας μία μόνο και απαγορεύοντας οποιαδήποτε άλλη – ενός δημόσιου κοινόχρηστου χώρου, η διάταξη είναι αντίθετη στα άρθρα 5 παρ. 1 και 24 παρ. 1 του Συντάγματος.

Κυρίως, όμως, η διάταξη των παρ. 1 και 2 του άρθρου 39 του ν. 5240/2025 προσβάλλει το συλλογικό δικαίωμα της συνάθροισης, κατά το μέρος που απαγορεύει, και αναγορεύει σε ιδιώνυμο ποινικό αδίκημα, κάθε δημόσια υπαίθρια συνάθροιση στο χώρο.

Καταρχάς, το προφανές –που είναι και το πρωτοφανές της διάταξης της παρ. 2. Οι δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις αποτελούν ενάσκηση, ευθέως, μιας συνταγματικής ελευθερίας –και όχι κάποιου δικαιώματος που απονέμει το κοινό δίκαιο και απλώς προστατεύεται από το σύνταγμα. Δεν είναι το ίδιο. Όπως κάθε ελευθερία που προϋπάρχει του νόμου (σε αντιδιαστολή με τα δικαιώματα που απονέμει ο νόμος), η ελευθερία της συνάθροισης ασκείται ευθέως εκ του άρθρου 11 του Συντάγματος. Δεν συνιστά ενάσκηση του, εκτελεστικού του άρθρου 11, ν. 4703/2020, ο οποίος άλλωστε δεν υπήρχε καν επί σαρανταπέντε χρόνια μετά τη θέση του Συντάγματος σε ισχύ. Η διάκριση των δικαιωμάτων από τις ελευθερίες είναι κρίσιμη. Ως ποσοστό και επιμέρους πτυχή της εν γένει ελευθερίας του ατόμου, *η άσκηση μιας συνταγματικής ελευθερίας δεν μπορεί ποτέ να τυποποιείται ως ιδιώνυμο ποινικό αδίκημα*. Όπως δεν νοείται καν –είναι αδιανόητη σε πολίτευμα που θέλει να αποκαλείται φιλελεύθερη δημοκρατία– η ποινικοποίηση της εν γένει ελευθερίας, έτσι δεν νοείται και των επιμέρους ελευθεριών που τη συνθέτουν. Οι ελευθερίες υπόκειται βεβαίως σε (διοικητικούς ή άλλους) περιορισμούς η παράβαση των οποίων ενδέχεται να αξιολογείται ποινικά, αλλά πάντως ποτέ –μα ποτέ!– δεν μπορεί να αποτελεί αυτοτελές ποινικό αδίκημα καθαυτή η άσκησή τους⁹. Κατά τούτο, το ποινικό αδίκημα της παρ. 2 του άρθρου 39 του ν. 5240/2025, το οποίο ορίζεται κατά παραπομπή στην παρ. 1 του άρθρου, κατά το μέρος που παραπέμπει στην παρ. γ' της παραγράφου αυτής, δηλαδή *κατά το μέρος που ανάγει σε ιδιώνυμο ποινικό αδίκημα την πραγματοποίηση δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης, είναι αυταπόδεικτα και κραυγαλέα αντισυνταγματικό*, ως ευθέως αντίθετο στο άρθρο 11 του Συντάγματος. Ποινική δίωξη προσώπου για το λόγο ότι συμμετείχε σε συνάθροιση στο χώρο μπροστά από τον Άγνωστο Στρατιώτη, όπως και κάθε ενέργεια που προηγείται της δίωξης και αποσκοπεί σ' αυτή (σύλληψη, προσαγωγή κλπ.), είναι παράνομη και όσοι τη διενεργήσουν υπέχουν ευθύνες για παραβίαση του άρθρου 11 του Συντάγματος.

Είναι –πρέπει να είναι– απολύτως σαφές ότι, ακόμα κι αν υποθέταμε πως είναι συνταγματικά ανεπίληπτη (κάτι που, όπως είδαμε, δεν ισχύει), η παρ. 2 του άρθρου 39 του ν. 5240/2025 δεν μπορεί ποτέ να εφαρμοστεί για την ποινική δίωξη της συμμετοχής σε συνάθροιση μπροστά από τον Άγνωστο Στρατιώτη. Το ζήτημα που τίθεται περαιτέρω είναι αν μπορεί πάντως να σταθεί

⁹ Ακόμα και η (αμφιλεγόμενη) διάταξη της παρ. 3 του άρθρου 25 του Συντάγματος, πολύ προσεκτικά, ορίζει ότι δεν επιτρέπεται η «καταχρηστική άσκηση δικαιώματος» –όχι ελευθερίας. Βλ. Ανθόπουλος Χ., «Άρθρο 25», στο Βενιζέλος Ευ. (επιστ. διεύθ.), Το Ελληνικό Σύνταγμα, Κατ' άρθρο ερμηνεία, τόμ. Ι, Σάκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2025, σ. 1310 επ. (1347 επ.), ο οποίος πάντως δεν διακρίνει μεταξύ δικαιωμάτων και ελευθεριών.

συνταγματικά η παρ. 1 του ίδιου άρθρου, αναφορικά με καθαυτή την απαγόρευση των συναθροίσεων –ανεξάρτητα από την ποινική (μη) μεταχείρισή της. Όπως όλες οι συνταγματικές ελευθερίες, έτσι και η ελευθερία της συνάθροισης μπορεί να περιοριστεί και οι περιορισμοί της μπορούν να ελεγχθούν διοικητικά, και εν προκειμένω αστυνομικά. Με άλλα λόγια, το ερώτημα είναι αν η απαγόρευση των συναθροίσεων, ακόμα κι αν εκφεύγει του ποινικού δικαίου, παραμένει πάντως στο πεδίο του αστυνομικού δικαίου.

Παρότι η αναφορά θα έπρεπε να παρέλκει ως αυτονόητη –έχουμε φτάσει, ωστόσο, στο σημείο να χρειάζεται να υπενθυμίζουμε ακόμα και τα αυτονόητα– ως θυμηθούμε ότι το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος ορίζει στο τέταρτο εδάφιο του ότι οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν να επιβληθούν σε συνταγματικά δικαιώματα «πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού». Το άρθρο 11 περιέχει επιφύλαξη υπέρ του νόμου στο δεύτερο εδάφιο της δεύτερης παραγράφου του, το οποίο έχει ως εξής: «Οι υπαίθριες συναθροίσεις μπορούν να απαγορευτούν με αιτιολογημένη απόφαση της αστυνομικής αρχής, γενικά, αν εξαιτίας τους επίκειται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια, σε ορισμένη δε περιοχή, αν απειλείται σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής, όπως νόμος ορίζει».

Η δομή της συνταγματικής διάταξης είναι σαφής. *Απαγόρευση συναθροίσεων δεν μπορεί να επιβληθεί με νόμο, αλλά μόνο με απόφαση αστυνομικής αρχής, δηλαδή με αιτιολογημένη διοικητική πράξη.* Αυτό σημαίνει, πρώτον, ότι η απαγόρευση, είτε γενική είτε σε ορισμένη περιοχή, είναι πάντοτε συγκεκριμένη (επιβάλλεται ενόψει συγκεκριμένων περιστάσεων που γεννούν κίνδυνο για τη δημόσια ασφάλεια ή απειλούν διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής) και, πάντως, οπωσδήποτε παροδική –δεν μπορεί ποτέ να είναι διαρκής. Και, δεύτερον, ότι η απόφαση υπόκειται σε πλήρη δικαστικό έλεγχο. *Επιβολή με τυπικό νόμο πάγιας (διαρκούς) απαγόρευσης συναθροίσεων σε δημόσιο κοινόχρηστο χώρο είναι αυτόχρημα αντισυνταγματική*, διότι συνιστά περιοριστικό της ελευθερίας μέτρο η νομιμότητα του οποίου δεν μπορεί να ελεγχθεί (στο σύστημά μας, ως γνωστόν, οι τυπικοί νόμοι δεν ελέγχονται ευθέως) και, κυρίως, διότι επιβάλλεται παγίως, ανεξάρτητα από το αν συντρέχουν οι περιστάσεις (κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια, διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής) που μόνον αυτές τη δικαιολογούν εκ του Συντάγματος¹⁰. Δηλαδή *ισοδυναμεί με αναστολή της ελευθερίας συνάθροισης σε ορισμένη περιοχή, και μάλιστα διαρκή*¹¹. Η διάταξη, επομένως, της παρ. 1 του άρθρου 39 του ν. 5240/2025 κατά το μέρος που απαγορεύει την πραγματοποίηση συναθροίσεων είναι, ήδη για το λόγο αυτόν, αντισυνταγματική ως αντίθετη στο άρθρο 11 του Συντάγματος.

¹⁰ Σύμφωνα με πάγια νομολογία, ο νόμος «μπορεί να προβλέψει την επιβολή ... περιορισμών για ορισμένο εκάστοτε χρόνο στην άσκηση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι, εξικνουμένων έως και την απαγόρευση ορισμένων, κατά χρόνο προσδιοριζόμενων, δημόσιων υπαίθριων συναθροίσεων ... με αιτιολογημένη απόφαση της αστυνομικής αρχής» (ΣτΕ 1681/2022 Ολομ., σκέψη 11, η έμφαση προστέθηκε). Έτσι ήδη η απόφαση ΣτΕ 4635/1977, *Νομικό Βήμα* 1978, σ. 423 επ.

¹¹ Έτσι απερίφραστα η απόφαση ΣτΕ 4635/1977, ό.π.: «η απαγόρευσις των δημοσίων εν υπαίθρῳ συναθροίσεων δύναται να απαγγέλλεται μόνον εν ὄψει *ωρισμένων κατά χρόνο συναθροίσεων* και δέον να *περιορίζεται εις ωρισμένον εκάστοτε χρόνον*, μετ' εκτίμησιν των *κατά τον χρόνον τούτον* υφισταμένων συνθηκών δημοσίας ασφαλείας και των *εις τον αυτόν χρόνον* αναγομένων στοιχείων περί υπάρξεως ή μη απειλής διαταραχής τῆς κοινωνικοοικονομικῆς ζωῆς, ως και περί της σοβαρότητος της απειλῆς αὐτῆς, των ανωτέρω συνθηκών και στοιχείων αξιολογούμενων *καθ' ἐκάστην συγκεκριμένην περίπτωσιν* ... επομένως, *δεν είναι ανεκταί συνταγματικώς αι απαγορεύσεις δημοσίων εν υπαίθρῳ συναθροίσεων, αι οποῖαι απαγγέλλονται δι' αόριστον χρόνον* και, ως εκ τούτου *συνιστοῦν πράγματι ανεπίτρεπτον αναστολήν* του ειρημένου, συνταγματικῶς κατοχυρωμένου δικαιώματος του συνέρχεσθαι» (η έμφαση προστέθηκε).

Η αντισυνταγματικότητα της, φυσικά, δεν είναι απλώς ‘διαδικαστική’. Είναι βαθύτατα ουσιαστική. Το άρθρο 11, όπως είδαμε, προβλέπει ότι συναθροίσεις μπορούν να απαγορευτούν – με ατομική διοικητική πράξη σε συγκεκριμένη κάθε φορά περίπτωση– μόνον όταν συντρέχει μία από τις δύο, περιοριστικά αναφερόμενες και *ad hoc* κρινόμενες, περιστάσεις: αν «επικείται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια» ή «αν απειλείται σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής». Σ’ αυτές τις δύο ουσιαστικές προϋποθέσεις *ας* προσθέσουμε και μια τρίτη που κατασκεύασε το Συμβούλιο της Επικρατείας, αν «τίθεται ... σε σοβαρό κίνδυνο η δημόσια υγεία, όπως στην περίπτωση πανδημίας»¹², η οποία πάντως θεωρείται πως εμπεριέχεται νοηματικά στις δύο προηγούμενες¹³. Σε κάθε περίπτωση, είναι πρόδηλο πως, *ακόμη κι αν τηρούταν ο τύπος* της ατομικής διοικητικής πράξης, *δεν θα ήταν ποτέ συνταγματικά επιτρεπτή μια απαγόρευση συναθροίσεων σαν αυτή που επιβάλλει το άρθρο 39 του ν. 5240/2025*. Όπως και αν (μεθ)ερμηνευτεί, ο δικαιολογητικός σκοπός της νομοθετικής διάταξης, η υποτιθέμενη «διαφύλαξη της ακεραιότητας και της κατά προορισμό χρήσης» του μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη, είναι ηλίου φαεινότερο πως δεν θα μπορούσε ποτέ να εκληφθεί ως κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια, και μάλιστα σοβαρός, ή ως διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής, και μάλιστα σοβαρή, ούτε βεβαίως ως σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια υγεία.

Να το πούμε με μια λέξη: Κατά το μέρος που απαγορεύει την πραγματοποίηση συναθροίσεων, η διάταξη του άρθρου 39 του ν. 5240/2025 είναι τόσο απροκάλυπτα και κραυγαλέα αντισυνταγματική, που καταλήγει να νιώθει *ετεροντροπή* όποιος (όπως εν προκειμένω) βρεθεί στην εξαιρετικά αμήχανη θέση να χρειάζεται να επιχειρηματολογήσει γι’ αυτό. Δηλαδή για τα αυτονόητα.

Οι νόμοι καταργούνται στο πεζοδρόμιο –εν προκειμένω, κυριολεκτικά

Το ερώτημα παραμένει. Γιατί οι εμπνευστές της τερατώδους αυτής τροπολογίας, αντί να υποπέσουν σε μια τόσο χοντροκομμένη, κυριολεκτικά παιδαριώδη, αντισυνταγματικότητα, δεν επέλεξαν το απλούστερο και μόνο αποτελεσματικό: να επεκτείνουν το χώρο του μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη και σε, τμήμα έστω, της μπροστά του πλατείας, ώστε να υπαχθεί στις προστασίες της αρχαιολογικής και της ποινικής νομοθεσίας; Δεν το σκέφτηκαν; Είναι δυνατό να νομοθετούν άνθρωποι με τόσο ‘ογκώδη άγνοια’; με τέτοιο έλλειμμα παιδείας; Ή μήπως ήταν επιλογή τους να επιδείξουν ‘κτηνώδη δύναμη’ νομοθετώντας φασίζοντα μέτρα αγνού και ανόθευτου αυταρχισμού; Ό,τι από τα δύο κι αν συμβαίνει, *όσοι συνέταξαν και εισηγήθηκαν την τροπολογία θα έπρεπε να ντρέπονται*. (Όσοι την ψήφισαν θα μπορούσαν ενδεχομένως να επικαλεστούν ακαταλόγιστο: ψηφίζουν αβλεπεί ό,τι τους φέρνουν). Έχουμε βέβαια λόγους να πιστεύουμε πως, μολονότι θα έπρεπε, πιθανότατα δεν νιώθουν ντροπή.

Από την άλλη, δεν μπορεί παρά να μας προβληματίζει –περισσότερο: να μας ανησυχεί και να μας τρομάζει– ότι, με εξαίρεση τις, συνήθεις πάντως, αντιδράσεις τις μέρες της ψήφισης της τροπολογίας, η εκτρωματική διάταξη παραμένει πάνω από μισό χρόνο σε ισχύ εν μέσω, περίπου,

¹² ΣτΕ 1681/2022 Ολομ., σκέψη 11.

¹³ Ό.π.: «στην έννοια του ‘σοβαρού κινδύνου για τη δημόσια ασφάλεια’ ... περιλαμβάνεται και ο σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια υγεία, η διαφύλαξη της οποίας αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση της δημόσιας ασφάλειας, ενώ στην έννοια της ‘σοβαρής διατάραξης της κοινωνικοοικονομικής ζωής’ ... περιλαμβάνεται και ο σοβαρός κίνδυνος για τη λειτουργία των υποδομών ζωτικής σημασίας».

γενικής αδιαφορίας. Ελάχιστοι ασχολούνται πια¹⁴. Κόμματα της αντιπολίτευσης και συλλογικοί φορείς καθεύδουν μακαρίως. Οι ‘ειδικοί’ περί τους νόμους και το σύνταγμα σιωπούν. Ιδίως η αφωνία των ‘κατ’ επάγγελμα’ φιλελεύθερων είναι εκκωφαντική –και εξόχως διδακτική.

Διασώζοντας την τιμή αυτού που σε πιο αισιόδοξες εποχές αποκαλούνταν ‘κοινωνία των πολιτών’, η Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου εξέδωσε προ μηνών δελτίο τύπου, όπου πολύ εύστοχα συνοψίζει τη δομική ασυμβατότητα του νομοθετικού τερατουργήματος με τα θεμέλια της συνταγματικής τάξης: «Η ρύθμιση για τον Άγνωστο Στρατιώτη είναι πρόδηλα αντισυνταγματική. Στηρίζει περιορισμό δικαιώματος στην ανάγκη προστασίας ενός αόριστου γενικού συμφέροντος ‘προστασίας του νοήματος των συμβόλων’. Αντιστρέφει τη σχέση κανόνα – εξαίρεσης. Εισάγει προληπτικές απαγορεύσεις. Και κάθε βλάβη σε μνημεία προστατεύεται ήδη επαρκώς από υπάρχουσες ειδικές ποινικές διατάξεις. Στη δημοκρατία και τη δικαιοκρατία η ελευθερία είναι ο κανόνας. Η απαγόρευση η εξαίρεση. Όταν το κράτος καθιστά σημείο υψίστου πολιτικού συμβολισμού ‘άβατο’ για τη συλλογική έκφραση, πλήττει την ελευθερία της έκφρασης, αν όχι την ίδια την ελευθερία της συνείδησης. Υποχρεώνει τον πολίτη να θεωρεί ιστορικά σύμβολα ως ‘εκτός πολιτικής συναλλαγής’. ... Η ελευθερία έκφρασης δεν είναι μόνο να μιλάμε. Είναι να ακουγόμαστε εκεί που λαμβάνονται οι αποφάσεις. Το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, ακριβώς μπροστά από τη Βουλή, είναι το φυσικό πεδίο αυτής της δημόσιας επικοινωνίας. Η απαγόρευση επιδιώκει να καταστήσει τη διαμαρτυρία ‘αόρατη’ και ‘ακίνδυνη’. Να την εξορίσει σε σημεία χωρίς συμβολισμό»¹⁵.

Η παρέμβαση της Ένωσης είναι μείζονος σημασίας, γιατί δεν μένει στη διαπίστωση. Απαντά και στο κρίσιμο ερώτημα: τί κάνουμε τώρα; Ο υπότιτλος του δελτίου τύπου είναι: «Η ανυπακοή σε αντισυνταγματικούς νόμους αποτελεί νόμιμη άσκηση ελευθερίας και πολιτικό δικαίωμα»¹⁶. Η Ένωση μας καλεί –απολύτως δίκαια και επιβεβλημένα– σε πολιτική ανυπακοή: «Εδώ η νομική αμφισβήτηση συναντά την πολιτική ανυπακοή. Η ανυπακοή δεν πηγάζει από περιφρόνηση προς τους θεσμούς. Πηγάζει από σεβασμό. Αν το Σύνταγμα είναι ο ανώτερος νόμος, τότε η συμμόρφωση σε πρόδηλα αντισυνταγματικό νόμο είναι ανοχή στην απίσχναση του έμπρακτου νοήματος της συνταγματικής τάξης. ... [Η] πολιτική ελευθερία στην ουσία της νομιμοποιεί, αν όχι υποχρεώνει, τον πολίτη να ασκεί την ελευθερία που του περιορίζει ο πρόδηλα αντισυνταγματικός νόμος»¹⁷.

Η Ένωση κάνει ένα λάθος. Αναφέρει στην παρέμβασή της, και μάλιστα δύο φορές, πως «[τ]α δικαστήρια είναι αρμόδια να κηρύξουν νόμο αντισυνταγματικό»¹⁸. Αυτό δεν ισχύει. Το μόνο ελληνικό δικαστήριο που έχει εκ του Συντάγματος (άρθρο 100 παρ. 4) την εξουσία να ‘κηρύσσει’ την αντισυνταγματικότητα νόμου είναι το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο στην τελείως οριακή, και εξαιρετικά σπάνια, περίπτωση όπου καλείται να άρει τη σχετική αμφισβήτηση, αν δύο από τα τρία

¹⁴ Με τις τιμητικές εξαιρέσεις –απ’ όσο μπόρεσα να εντοπίσω, τουλάχιστον– της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Δελτίο Τύπου, Η απαγόρευση συναθροίσεων στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη είναι αντισυνταγματική, 26.2.2026, διαθέσιμο σε: <https://www.hlhr.gr/agnwstos-stratiotis-apagorefsi-synathrisewn/> (πρόσβαση: 22.9.2026), και του Ράμμου Χρ., «Για την αντισυνταγματικότητα της διάταξης με την οποία απαγορεύτηκε εφεξής κάθε είδους συνάθροιση στον ευρύτερο χώρο μπροστά από το Κοινοβούλιο», SyntagmaWatch.gr, (πρόσβαση: 22.9.2026).

¹⁵ Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Δελτίο Τύπου, ό.π.

¹⁶ Idem.

¹⁷ Idem

¹⁸ Idem και παρακάτω: [Η πολιτική ανυπακοή] «οδηγεί τα πράγματα στην ορθή δικαστική διευθέτηση: κήρυξη του νόμου ως αντισυνταγματικού και αποκατάσταση όσων ασκούν τη συνταγματική ελευθερία τους».

ανώτατα δικαστήρια της χώρας (Συμβούλιο της Επικρατείας, Άρειος Πάγος, Ελεγκτικό Συνέδριο) έκριναν αντίθετα, το ένα ότι ο νόμος είναι και το άλλο ότι δεν είναι αντισυνταγματικός. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, τα ελληνικά δικαστήρια απλώς υποχρεούνται «να μην εφαρμόζουν» νόμο που το περιεχόμενό του αντίκειται στο Σύνταγμα (άρθρο 93 παρ. 4). Απλώς δηλαδή τον αφήνουν ανεφάρμοστο, χωρίς με οποιονδήποτε τρόπο να τον κηρύσσουν ανίσχυρο –ο νόμος διατηρεί τυπικά την ισχύ του. Τα δικαστήρια, επομένως, απλώς διαπιστώνουν, χωρίς να κηρύσσουν, την αντισυνταγματικότητα. Αυτό δεν αρκεί για νόμους ακραία, και σκανδαλωδώς, αντισυνταγματικούς όπως εν προκειμένω. Οι νόμοι αυτοί πρέπει να καταργούνται. Και, αν αυτό για οποιονδήποτε λόγο δεν το κάνει ο νομοθέτης, τότε πρέπει να ‘ακυρώνονται’ στην πράξη, να μένουν ανεφάρμοστοι. Όσον αφορά το νομοθετικό έκτρωμα της ρύθμισης για τον Άγνωστο Στρατιώτη, αυτό θα συμβεί αν όσοι και όσες –πολίτες και, ιδίως, συλλογικοί και πολιτικοί φορείς– διατηρούν στοιχειώδη ευαισθησία για τη δημοκρατία και το κράτος δικαίου καλούν τακτικά και μαζικά σε συναθροίσεις στον ‘άβατο’ χώρο, προκειμένου να αποδειχθεί η γύμνια και ο παραλογισμός της νομοθετικής απαγόρευσης. Οι νόμοι καταργούνται στο πεζοδρόμιο. Κυριολεκτικά, εν προκειμένω.

Όσα σχετικά αναφέρει η Ένωση στην παρέμβασή της είναι όχι απλώς σωστά –είναι πολύτιμα. Ένα μάθημα πολιτικής αγωγής και πατριωτισμού. Του τί σημαίνει να είμαστε ‘ελεύθεροι και υπεύθυνοι πολίτες’ (άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος), κομμάτι του λαού και φορείς της λαϊκής κυριαρχίας (άρθρο 1 παρ. 2-3). Του τί σημαίνει ότι «[ο] σεβασμός στο Σύνταγμα και τους νόμους που συμφωνούν με αυτό και η αφοσίωση στην Πατρίδα και τη Δημοκρατία αποτελούν θεμελιώδη υποχρέωση όλων των Ελλήνων» (άρθρο 120 παρ. 2). Και, τελικά, ότι «[η] τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό» μας (άρθρο 120 παρ. 4). Ας σταθούμε στο λόγο της Ένωσης: «Η πολιτική ανυπακοή λειτουργεί ως διορθωτικός μηχανισμός. Ο πολίτης που διαδηλώνει παρά την απαγόρευση δεν το κάνει για να προκαλέσει χάος. Το κάνει για να καταδείξει ότι η βούληση της κυβερνητικής πλειοψηφίας υπερέβη τα όρια της εξουσίας της. Η άρνηση υποταγής σε αντισυνταγματική διάταξη είναι καθαρή μορφή πολιτικού λόγου: τα δικαιώματα δεν παραχωρούνται από το κράτος, προϋπάρχουν αυτού. Η υπόθεση του Άγνωστου Στρατιώτη είναι σύγκρουση νόμου και Δικαίου. Η πολιτική ανυπακοή θυμίζει ότι οι πολίτες δεν είναι υπήκοοι. Σε μια δικαιοκρατούμενη δημοκρατία, η ελευθερία του συνέρχεσθαι και η ελευθερία της έκφρασης είναι αδιαπραγμάτευτες. Και κάθε προσπάθεια περιστολής τους νομιμοποιεί αλλά και επιβάλλει τη συνειδητή αντίσταση των πολιτών»¹⁹.

Η εκ του Συντάγματος εξουσία των πολιτών να ελέγχουν παραβιάσεις του

Η πολιτική ανυπακοή θεμελιώνεται στο άρθρο 120 παρ. 2 του Συντάγματος, που εμπιστεύεται την τήρηση του Συντάγματος στον πατριωτισμό των Ελλήνων²⁰. Επικρατεί η αντίληψη ότι στο άρθρο 120 παρ. 4 τυποποιείται (μόνο) το ‘δικαίωμα αντίστασης’. Αυτό δεν είναι ακριβές. Το δικαίωμα αντίστασης²¹ είναι μέρος μόνο, και μάλιστα σαφώς διακριτό, του ευρύτερου καθήκοντος που η

¹⁹ Idem.

²⁰ Βλ. Καϊδατζής Ακρ., «Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων», verso.gr, (πρόσβαση: 22.9.2026), πρβλ. ευρύτερα Παναγοπούλου Φ., Πολιτική ανυπακοή: Μια ηθικο-συνταγματική θεώρηση, Παπαζήσης, Αθήνα 2025.

²¹ Για το οποίο βλ. ιδίως Μανιτάκης Αντ., «Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος», Νομικό Βήμα 2004, σ. 905 επ., του ίδιου, Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004, σ. 469 επ., Σπυρόπουλος Φ., Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος [Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1987], ηλεκτρονική επανέκδοση Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου 2022.

διάταξη αναθέτει στους Έλληνες για την τήρηση του Συντάγματος. Η ευσύνοπτη διάταξη της παρ. 4 αποτελείται από δύο προτάσεις, μία κύρια και μία αναφορική, που χωρίζονται μεταξύ τους με κόμμα: «Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, που δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσο εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία». Το πρώτο μέρος της διάταξης αποδίδει μιαν από τις παλαιότερες αρχές του ελληνικού συνταγματισμού. Διατυπώθηκε για πρώτη φορά στο ψήφισμα ΚΘ'/1823 με το οποίο τέθηκε σε ισχύ το Σύνταγμα του Άστρους και επαναλήφθηκε έκτοτε σε όλα τα ελληνικά συντάγματα, για να γίνει λαϊκό σύνθημα και σύμβολο δημοκρατικών αγώνων (Ένα - Ένα - Τέσσερα) ως άρθρο 114 του Συντάγματος του 1952: «Η τήρησις του παρόντος Συντάγματος αφιερούται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων». Με το Σύνταγμα του 1975, και υπό το βάρος της εμπειρίας της απριλιανής δικτατορίας, η διάταξη εμπλουτίστηκε με τη δεύτερη πρόταση. Η πρόταση αυτή συνιστά προσθήκη. Διευκρινίζει κάτι που εμπεριεχόταν μεν στο κανονιστικό νόημα της πρώτης πρότασης, αλλά πλέον διακηρύσσεται απερίφραστα και πανηγυρικά: το δικαίωμα αντίστασης σε κάθε απόπειρα βίαιης κατάλυσης του πολιτεύματος. Πρακτικά, το δικαίωμα αντίστασης με κάθε μέσο, ακόμα και με τη βία, απέναντι σε πραξικόπημα. Όμως η δεύτερη αυτή πρόταση, το δικαίωμα αντίστασης, όσο κι αν αποτελεί την κορυφαία έκφασή της, πάντως δεν εξαντλεί το κανονιστικό περιεχόμενο της διάταξης, δεν στερεί από κάθε άλλο κανονιστικό νόημα την πρώτη πρόταση –η οποία διαφορετικά δεν θα είχε λόγο ύπαρξης.

Το νόημα της πρώτης πρότασης είναι ότι το Σύνταγμα ανάγει το λαό σε αυτοτελή, και με μιαν έννοια ύπατη, εγγύηση τήρησής του. Προκειμένου οι Έλληνες, ο λαός, να διασφαλίζουν την τήρηση του Συντάγματος, θα πρέπει κατ' ανάγκη να μπορούν να ελέγχουν αν τηρείται. Και για να το κάνουν αυτό, θα πρέπει να έχουν άποψη για το πότε παραβιάζεται. Επομένως, *οι πολίτες έχουν λόγο* –όχι μόνο δικαίωμα, αλλά ευθύνη και υποχρέωση– *για το αν τηρείται το Σύνταγμα*. Σ' αυτό συνηγορεί και η παρ. 2 του ίδιου άρθρου, σύμφωνα με την οποία «[ο] σεβασμός στο Σύνταγμα και τους νόμους που συμφωνούν με αυτό» αποτελεί «θεμελιώδη υποχρέωση όλων των Ελλήνων». Για να είναι σε θέση να εκπληρώσουν την υποχρέωση σεβασμού στους νόμους που συμφωνούν με το Σύνταγμα, οι Έλληνες θα πρέπει να έχουν άποψη για το πότε ένας νόμος αντίκειται στο Σύνταγμα. Κατά το Σύνταγμα, επομένως, *οι πολίτες έχουν λόγο* –όχι μόνο δικαίωμα, αλλά και υποχρέωση, και μάλιστα θεμελιώδη– *για το πότε ένας νόμος είναι αντισυνταγματικός*. Πρόκειται για μορφή ελέγχου του νόμου, και μάλιστα ελέγχου αντισυνταγματικότητας, που όμως διαφέρει από αυτόν που ασκούν πολιτειακά όργανα όπως τα δικαστήρια κατά το ότι δεν έχει έννομες αλλά το πολύ, και μόνον εν δυνάμει, πολιτικές συνέπειες. Είναι, με άλλα λόγια, ένα είδος *πολιτικού ελέγχου* –σε αντιδιαστολή προς τον νομικό έλεγχο που ασκούν τα δικαστήρια²².

Με ποια μέσα μπορούν οι πολίτες να ελέγξουν πότε ένας νόμος αντίκειται στο Σύνταγμα και, γενικότερα, πότε δεν τηρείται το Σύνταγμα; Μιαν ένδειξη μάς προσφέρει η δεύτερη πρόταση της παρ. 4 του άρθρου 120, που εξαγγέλλει το «με κάθε μέσο» δικαίωμα αντίστασης εναντίον

²² Αν και σπανιότατες, αναφορές στον εκ μέρους των πολιτών έλεγχο της αντισυνταγματικότητας των νόμων δεν λείπουν από τη νομολογία. Έχει έτσι κριθεί ότι αποκλίσεις από τη συνταγματική αρχή της ισότητας των φύλων, πέρα από την περίπτωση των θετικών μέτρων υπέρ των γυναικών, είναι κατ' εξαίρεση θεμιτές, «μόνον εφόσον προβλέπονται από ειδική διάταξη νόμου και προκύπτει σαφώς από το νόμο αυτό ή τις προπαρασκευαστικές εργασίες του, σε συνδυασμό και με τα διδάγματα της κοινής πείρας, ότι οι αποκλίσεις αυτές θεσπίσθηκαν με βάση συγκεκριμένα και πρόσφορα κριτήρια, τα οποία επιτρέπουν στους ενδιαφερόμενους πολίτες και τελικώς στα δικαστήρια να ελέγχουν, σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, αν οι εισαγόμενες αποκλίσεις δικαιολογούνται πλήρως από τη φύση ή τις συνθήκες ασκήσεως της εργασίας και αν είναι απολύτως αναγκαίες και πρόσφορες για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού» (ΣτΕ 1986/2005 Ολομ., σκέψη 5, η έμφαση προστέθηκε).

οποιοδήποτε επιχειρεί να καταλύσει με τη βία το Σύνταγμα. Οι Έλληνες «δικαιούνται και υποχρεούνται» να ελέγξουν *με κάθε μέσο* –επομένως, ακόμη και καθ' υπέρβαση ή κατά παράβαση της τυπικής νομιμότητας– την απόπειρα κατάλυσης του Συντάγματος. Η διάταξη αυτή θετικοποιεί μια πολιτειακή αρχή τόσο παλιά όσο και η ιστορία των τυραννοκτόνων Αρμόδιου και Αριστογείτονα. Και εξηγεί γιατί, για παράδειγμα, ο Αλέκος Παναγούλης, που προσπάθησε να αποκτείνει τον τύραννο Παπαδόπουλο, είναι ήρωας της δημοκρατίας και όχι κάποιος που διέπραξε απόπειρα ανθρωποκτονίας. Η 'με κάθε μέσο' αντίσταση ενεργοποιείται μόνον όταν επιχειρείται βίαιη κατάλυση του Συντάγματος. Σε κάθε άλλη περίπτωση, οι Έλληνες μπορούν να ελέγξουν τη μη τήρηση, την παραβίαση, του Συντάγματος *με κάθε νόμιμο μέσο*²³.

Το βασικό μέσο που έχουν οι πολίτες για να ελέγξουν αντισυνταγματικές ενέργειες πολιτειακών οργάνων είναι η δημόσια κριτική και διαμαρτυρία, ατομικά ή συλλογικά, που προστατεύονται ως ενάσκηση συνταγματικών δικαιωμάτων: από την έκφραση γνώμης, την αναφορά στις αρχές, τη διοργάνωση διαδηλώσεων, την κήρυξη απεργιών, μέχρι την προσφυγή στα δικαστήρια – προκειμένου, στην τελευταία αυτή περίπτωση, να ενεργοποιηθεί ο *δικαστικός έλεγχος*²⁴. Ο εκ μέρους των πολιτών έλεγχος μπορεί να φτάσει μέχρι την πολιτική ανυπακοή, την άρνηση εφαρμογής ή συμμόρφωσης σε νόμο που ο πολίτης *θεωρεί* αντισυνταγματικό, η οποία πάντως γίνεται με ευθύνη του: δεν απαλλάσσει από τις έννομες συνέπειες σε περίπτωση που τελικά τα αρμόδια πολιτειακά όργανα *κρίνουν* ότι ο νόμος δεν είναι αντισυνταγματικός²⁵. Κυρίως, όμως, οι πολίτες ελέγχουν αντισυνταγματικές ενέργειες πολιτειακών οργάνων δια των θεσμών αντιπροσώπευσης και μέσω του πολιτικού συστήματος. Πράγματι, η (πολιτική) μομφή της αντισυνταγματικότητας προβάλλεται συχνά ως επιχείρημα στην πολιτική και κοινωνική αντιπαράθεση. Σε οριακές στιγμές, μάλιστα, η τήρηση του Συντάγματος μπορεί να γίνει πολιτικό σύνθημα που –όπως το ιστορικό 'Ένα - Ένα - Τέσσερα'– εκφράζει ένα ολόκληρο πολιτικό κίνημα. Το πιο απλό, πάντως, μέσο ελέγχου είναι όταν οι πολίτες ασκούν πίεση στους αντιπροσώπους τους προκειμένου, για παράδειγμα, να καταψηφίσουν νομοσχέδιο ή να υπερψηφίσουν την κατάργηση νόμου που θεωρούν αντισυνταγματικά. Επίσης, αξιοποιώντας το δικαίωμα της ψήφου: μπορούν να καταψηφίσουν όσους θεωρούν ότι ενήργησαν αντισυνταγματικά ή να υπερψηφίσουν όσους υπόσχονται να αποκαταστήσουν τη συνταγματική νομιμότητα²⁶.

Θα μπορούσε κάποιος να αντιτείνει ότι η διαμόρφωση γνώμης για την αντισυνταγματικότητα ορισμένης ενέργειας πολιτειακού οργάνου προϋποθέτει μια *νομική* κρίση την οποία μόνο νομικοί ή, πάντως, ειδικοί περί τους νόμους και το Σύνταγμα έχουν τα κατάλληλα προσόντα και την αναγκαία κατάρτιση για να εκφέρουν. Παρότι μάλλον κυρίαρχος στην εποχή μας, αυτός ο συνταγματικός ελιτισμός –η αντίληψη ότι ο λόγος περί το Σύνταγμα επιφυλάσσεται σε ένα ιερατείο ειδικών– δεν χαρακτήριζε πάντοτε την επιστήμη του συνταγματικού δικαίου. Σε ένα εντυπωσιακό χωρίο του εγχειριδίου του, ο Ν. Ν. Σαρίπολος αναφέρει: «Ου μόνον τα δικαστήρια,

²³ Πρβλ. Μανιτάκης, Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., σ. 480, contra Σπυρόπουλος, Το δικαίωμα αντίστασης, ό.π., σ. 69 επ., ο οποίος φαίνεται να μην αναγνωρίζει στους πολίτες το δικαίωμα να ελέγξουν την παραβίαση του Συντάγματος.

²⁴ Έτσι όμως και ο Σπυρόπουλος, Το δικαίωμα αντίστασης, ό.π., σ. 84.

²⁵ Ο όρος 'πολιτική ανυπακοή' χρησιμοποιείται εδώ με την πολύ συγκεκριμένη έννοια της άρνησης συμμόρφωσης σε αντισυνταγματικό νόμο (ή άλλη πολιτειακή πράξη) ως μορφή διαμαρτυρίας και όχι με την πολύ ευρύτερη που τον ταυτίζει με το δικαίωμα αντίστασης. Για τις διαφορετικές προσλήψεις της έννοιας πρβλ., αντιστοίχως, Πολίτης Γ., Το δικαίωμα της πολιτικής ανυπακοής, Ψυχογιός, Αθήνα 2012, και Γιαταγάνας Ξ., Δικαίωμα αντίστασης και πολιτική ανυπακοή, Κριτική, Αθήνα 2010, πρβλ. συνθετικά Παναγοπούλου, Πολιτική ανυπακοή, ό.π.

²⁶ Βλ. Καϊδατζής Ακρ., «Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων», verso.gr (πρόσβαση: 22.9.2026).

αλλά και οι πολίται και οι υπάλληλοι δικαιούνται και οφείλουν, κατ' αρχήν, να εξετάζωσι την συνταγματικότητα των νόμων [...], οφείλοντες υπακοήν μόνον εις νομίμους, ουσιαστικώς και τυπικώς, εν γένει διαταγάς της Πολιτείας»²⁷. Για να διευκρινίσει σε υποσημείωση το ακόμα πιο εντυπωσιακό: «Ο,τι λέγομεν περί των πολιτών ενταύθα, εκλαμβάνοντες την λέξιν 'πολίτης' ουχί εν τη ειδική αυτής εννοία, εφαρμόζεται εις πάντα οφείλοντα υπακοήν εις τα διαταγάς της ελληνικής Πολιτείας, π.χ. εις τους εν τη χώρα ευρισκομένους αλλοδαπούς»²⁸.

Και, πάντως, ένας τέτοιος ελιτισμός δεν προκύπτει από το θετικό συνταγματικό δίκαιο. Το άρθρο 120 παρ. 4, όπως είδαμε, αναθέτει στους Έλληνες, άρα σε *κάθε* Έλληνα αδιακρίτως, ατομικά ή συλλογικά, το καθήκον να διασφαλίζει την τήρηση του Συντάγματος. Το άρθρο 100 του Κανονισμού της Βουλής δίνει τη δυνατότητα σε *κάθε* βουλευτή αδιακρίτως να υποβάλει αντιρρήσεις (ένσταση) αντισυνταγματικότητας συζητούμενου νομοσχεδίου, επί της οποίας αποφάινεται η βουλή, δηλαδή οι βουλευτές –χωρίς να απαιτείται να έχουν νομική ιδιότητα ή γνώσεις ή να έχουν προηγουμένως αναζητήσει νομική συμβουλή. Σε αντίθεση με μια κατεστημένη αντίληψη σύμφωνα με την οποία τα συνταγματικά ζητήματα, και κατεξοχήν τα ζητήματα αντισυνταγματικότητας²⁹, είναι *τεχνικά νομικά ζητήματα*, από το ίδιο το σύνταγμα προκύπτει ότι αυτά είναι, τουλάχιστον εξίσου, και *πολιτικά ζητήματα*³⁰. Αποτελούν αντικείμενο πολιτικής και κοινωνικής αντιπαράθεσης κατά τη λειτουργία του πολιτικού και κοινοβουλευτικού συστήματος και ευρύτερα στη δημόσια σφαίρα, όπως επίσης αντικείμενο ενδιαφέροντος κάθε ενεργού πολίτη, ο οποίος δικαιούται να διαμορφώνει και να εκφράζει συνταγματική άποψη εξίσου όσο και ο ειδικός περί το σύνταγμα και τους νόμους³¹.

Υπάρχει ένας βαθύτερος ουσιαστικός λόγος που το Σύνταγμα αναθέτει στους πολίτες, το λαό, την ευθύνη τήρησής του –και, επομένως, αποθαρρύνει τον ελιτίστικο αποκλεισμό του λαϊκού, εκ μέρους των πολιτών, δημόσιου λόγου περί το σύνταγμα. Το Σύνταγμα είναι βεβαίως νόμος, που όμως διαφέρει από όλους τους υπόλοιπους νόμους, το κοινό δίκαιο. Ενώ το κοινό δίκαιο θεσπίζεται από όργανα της κρατικής εξουσίας για να ρυθμίσει, επομένως και να περιορίσει, τη συμπεριφορά των πολιτών, το Σύνταγμα θεσπίζεται, στο όνομα και για λογαριασμό των πολιτών, για να ρυθμίσει, επομένως και να περιορίσει, την εξουσία των κρατικών οργάνων. Με άλλα λόγια, *το Σύνταγμα είναι ο νόμος των πολιτών για να ελέγχουν την κρατική εξουσία*. Έτσι, ενώ το πότε παραβιάζεται το κοινό δίκαιο κρίνεται από κρατικά όργανα, ιδίως και τελικά τα δικαστήρια, το

²⁷ Σαρίπολος Ν. Ν., Σύστημα συνταγματικού δικαίου της Ελλάδος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών, τόμ. Β', 4^η έκδ. [1923], επανέκδοση Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1987, σ. 319 (η έμφαση παραλείφθηκε).

²⁸ Ο.π.. Αντίστοιχες απόψεις είχαν υποστηρίξει πριν τον Σαρίπολο και οι, εκ των γεναρχών του συνταγματικού και διοικητικού δικαίου στη χώρα μας, Θεόδωρος Φλογαίτης και Γεώργιος Αγγελόπουλος, βλ. Καϊδατζής Ακρ., Ο δικαστικός έλεγχος των νόμων στην Ελλάδα, 1844-1935, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σ. 258-259.

²⁹ Για τη διάκριση συνταγματικών ζητημάτων και ζητημάτων αντισυνταγματικότητας βλ. Καϊδατζής Ακρ., «Μεγάλη πολιτική και ασθενής δικαστικός έλεγχος: Συνταγματικά ζητήματα και ζητήματα συνταγματικότητας στο 'Μνημόνιο'», ΤοΣ 2012, σ. 259 επ. (262-266).

³⁰ Βλ. Καϊδατζής Ακρ., «Πολιτικός συνταγματισμός: Δικαστικός έλεγχος του νόμου και ο φόβος της δημοκρατίας», ΕφημΔΔ 2019, σ. 610 επ.

³¹ Βλ. προγραμματικά Tushnet M., Taking the Constitution Away from the Courts, Princeton University Press, Princeton 1999, ιδίως κεφ. 1 και 8, σ. 6 επ. και 177 επ.

πότε παραβιάζεται το Σύνταγμα δεν μπορεί να επαφίεται μόνο στην κρίση κρατικών οργάνων, δηλαδή εκείνων τη συμπεριφορά των οποίων υποτίθεται ότι ρυθμίζει^{32, 33}.

³² Βλ. προπαντός Kramer L., *The People Themselves: Popular Constitutionalism and Judicial Review*, Oxford University Press, Oxford 2004.

³³ Ο έλεγχος αντισυνταγματικότητας εκ μέρους των πολιτών και εκ μέρους των δικαστηρίων διαφέρουν ποιοτικά και ριζικά. Ο πρώτος συνίσταται κατ' ουσίαν στην έκφραση γνώμης και ενεργείται με τα πολιτικά μέσα που είδαμε και κατ' ενάσκηση συνταγματικών δικαιωμάτων. Ο έλεγχος στον οποίον αναφέρονται τα άρθρα 93 παρ. 4 και 100, ο δικαστικός έλεγχος, προϋποθέτει κρίση –όχι απλή γνώμη– που εκφέρεται κατ' ενάσκηση συνταγματικής αρμοδιότητας. Και βεβαίως έχει τις προβλεπόμενες στα άρθρα αυτά συνέπειες –μη εφαρμογή ή το ανίσχυρο της διάταξης, αντιστοίχως. Γι' αυτό το λόγο, η κρίση του δικαστηρίου οφείλει να διατυπώνεται με την τυπικότητα και την αυστηρότητα με την οποία συντάσσεται η αιτιολογία των δικαστικών αποφάσεων, αποτελώντας το συμπέρασμα ενός (αμιγώς) νομικού συλλογισμού στον οποίο δεν επιτρέπεται να υπεισέλθουν, τουλάχιστον όχι εμφανώς, πολιτικές ή άλλες εκτιμήσεις..